

Нуруев Т.Э., Камардинова У.Н.

«СУУ» КОНЦЕПТИНДЕГИ ДЕНОТАТИВДИК ЖАНА КОННОТАТИВДИК
КАТМАРЛАР

Нуруев Т.Э., Камардинова У.Н.

ДЕНОТАТИВНЫЕ И КОННОТАТИВНЫЕ СЛОИ КОНЦЕПТА «ВОДЫ»

T.E. Nuruev, U.N. Kamardinova

DENOTATIVNYE AND KONNOTATIVNYE CONCEPTS OF «WATER»

УДК: 624/14:85

Макалада “Суу” концептин уюштуруучу предметтик жана эмоционалдык-экспрессивдик маанилердин экспоненттери мүнөздөлөт.

Негизги сөздөр: мааниси, эмоция, суу, экспрессивдик, предмет.

В статье характеризуются экспоненты предметных и эмоционально-экспрессивных значений, образующих концепт “Вода”.

Ключевые слова: значение, эмоция, вода, экспрессивность, предмет.

This article describes the concepts and description of the water and the transitive and intransitive meaning of the water in our life.

Key words: meaning, emotion, water, expressiveness, subject.

Суу лексемасы – «суу» концептинин баштапкы турпаты. Бирок бул концепт башка сөздөр жана формалар аркылуу да туюнтулат. Аны бир эле турпатка байланыштырууга болбойт. **Концепт өзүнчө жашайт, ал өзүнчө билимдин «кыпыны».** «Суу» концепти суу сөзүндө өзүнүн негизги менталдык сапатын билгизе алат. Ошондой эле бул концептти туюндуруучу көптөгөн башка каражаттар бар. Биздин жашообузду *водопроводсуз* элестетүүгө болбойт. Бул татаал сөздүн биринчи бөлүгүндөгү орусча *вод* уңгусунда ушул концепт берилген.

Ал эми *гидротехника* терминин биринчи бөлүгүн (*гидр-*) да ушул концепттин турпаты катары кароого негиз бар. Бул терминди аныктоочу дефиниция да «суу» концептисиз белгиленбейт: анткени ал суу ресурстарын, алардын түрдүү чарбалык максатта колдонулушун, суу стихиясы менен түрлүү инженердик курулуштар аркылуу күрөшүүнү изилдөөчү илим менен техниканын тармагы түшүнүгүн билгизет. Бул дефиницияда берилген билимдин өзөгүн «суу» концепти түзүп турат. Аны алып коюу менен аныктама бузулат. Демек, гидротехника илими түздөн-түз «суу» концептине тиешелүү, анын тутумунда бул концепт башкы же өзөктүү орунду ээлейт. Ал эми ГЭС сөзүндө «суу» концепти өз формасы катары [г] тыбыш-тамгасын кабыл алган.

«Суу» концептинин форманты *аквамарин* сөзүндө да бар. Анткени ал эки бөлүктөн турат да, биринчи бөлүгү латынча *agua* «суу», экинчи бөлүгү *marina* «деңиз» болуп, «деңиз суусу» деген маанини туюнтчу сөз айкашы биригип, денотаты катары

деңиз түстүү асыл таштын аты болуп калган. Азыр бул сөздүн денотативдик маанисин «көк-жашыл жана көгүш түстөгү баалуу таш, берилдин бир түрү» деген концепт түзүп турат. Ал эми *Апшыр-Ата* топонимин ала турган болсок, мында да «суу» концепти бар. Г. Мазиеванын ою боюнча, «элдик ишенимде «апшыр» деген сөзү «сүт» дегенди, ал эми «ата» деген сөз «ыйык» дегенди түшүндүрөт»¹. (Бул жоромолду тактоо керек. Парсча, тажикче да *аб* «суу» жана *шир* «сүт» маанилерин туюнтат. Аныктоочу менен аныкталгычты орун алмаштырсак, «аптак тунук суу» болуп калат. *Ата* сөзүнө «ыйык» деген гана эмес «ээ, эге, пир» деген маанини да ыйгарууга болот. (Караңыз:

Олуя-Ата, Чолпон-Ата, Камбар-Ата ж.б. сөздөрдү аналогия катары кароого мүмкүн). Ошондой эле *Куриаб, Мургаб* ж.б. гидроним-топонимдердин экинчи бөлүгүндө да *аб* уңгусун учуратабыз.

Белгилүү тарыхчы-этнограф В.В.Бартольд Чүй өрөөнүндөгү 9–12 кылымдардагы тарыхый окуяларды баяндап жатып минтип жазат: «Сама *Чу* (в китайских источниках: *Суй-е* или *Суйше*) домонгольского времени не упоминается в мусульманской литературе; однако название города *Суяб* (*суй* + перс. *аб* «вода», «река») несомненно связано с названием реки»². (Бул жерде тилде кенири таркалган кайталоо плеоназмы байкалат. *Суй* сөзү жергиликтүү түрк урууларынын тилиндеги «суу» концептинин негизги туюнтуучусу, ал перс-тажик эквиваленти менен кошо колдонулуп, кош сөздөн турган гидроним – топонимди (*Суяб*) жаратты. Буга окшош фактылар тилде көп учурайт. «Суу» концепти *суу* сөзүнө тыгыз байланышканы менен, бул лексеманын мазмунуна сыйбай, андан тышкары да жашарлыгын белгилей кетүүгө болот. «Суу» концепти *суу* сөзү лексикографиялык эмгектерде кенен чагылдырылган. Суу сөзүнүн лексикографиялык мүнөздөмөсү түрдүү сөздүктөрдө орун алган. Биз төрт булакка гана кайрылабыз: 1. Юдахин К.К.³ Карасаев Х.⁴ 3. Кыргыз тили-тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 4. Словарь

¹ Апшыр-Ата аймагы // Шоокум, – 2009. № 2 – 27-б.

² Избр. труды по истории кыргызов и Кыргызстана. – Б., 1996. 366-б.

³ Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Тома I–II. – Ф., 1975; Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф., 1982. – 368-б.

⁴ Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф., 1982. – 368-б.

современного русского литературного языка¹. Орусча мисалдар калкалап которуу максатында алынды.

Суу сөзүнүн концептери денотативдик жана коннотативдик мүнөздө учурайт. «Суу» концепти чагылдырган негизги зат – анын денотаты. Денотаты түздөн-түз туюнтуучу маанини денотативдик концепт дейбиз. Бул концепт заттын аныктамасы, анын катышын же бөтөнчөлүгүн, колдонуу максаттарын, сапатын жана курамын билдирүүчү дефиниция түрүндө жашайт. Суу сөзүнүн артында жаткан денотативдик маанилер булар:

1. Таза түрүндө суутек менен кычкылтектин химиялык кошулмасы, атмосферада, кыртышта, түрдүү организмдердин курамына кирген тунук түссүз суюктук. Химиялык формуласы – H₂O. Мында концепттин бир «үзүмү» жана символу берилди.

2. Чаңкоону, суусоону басыш үчүн, тамак даярдаш үчүн, чарбалык ж.б. кызматтар үчүн пайдалануучу булакты, сайды, дарыяны, көлдү ж.б. пайда кыла турган суюктук. Концепт бул жерде денотатынын пайдалануу максатына жана жайгашуу ордуна карата аныктады.

3. Сайга, көлмөгө, талаага ж.б. тараптарга иштелген калдык катары түрдүү өнөр жай ишканалары, ГЭСтер, суу камсыздоо, жылуулук камсыздоо сыяктуу тармактар коё берген суюктук.

4. Тунук түссүз H₂O формуласы менен туюнтулуучу суюктуктардын ири топтолуштары (сай, дарыя, көл, деңиз, океан). Мындай суюктук топтоп турган же агып бара жаткан массасы.

5. Ошондой топтолгон же агып бара жаткан суюктуктун бети. Караңыз: *Жалбырактар сууда агып бара жатат. Суу жер бетинин 4төн үч бөлүгүн каптап турат.*

6. Деңиз, океандарын бир бөлүгү тиги же бул өлкөгө тиешелүү тилкелери: *Япониянын территориялык суулары.*

Кошулмалар менен биригип «суу» концептинин объекти түрдүү аныктамаларга ээ болуп түрлөнөт. Кошулмалар табигый да, жасалма да түрдө болушу мүмкүн. *Катуу суу* – курамында кальций жана магний бар суу. Бул суу жылуулук энергетикасында, жасалма жип ийрүүдө ж.б. өндүрүштөрдө колдонулбайт, анткени казандарда жана жылытуу приборлорунда таш чөгүндүлөрүн пайда кылат. Самынды жакшы эритпейт, эт, жер-жемишти кеч бышырат, чайдын даамын бузат, кишинин организмдинде саара таштарын пайда кылат. Суу катуулугун кальций менен магний 0,1–100 мг/экв-л катышында пайда кылат. Деңиз сууларында бул катыш 80–100 мг/экв-л болот. *Оор суу* – молекулаларында суутек менен кычкылтектин атомдорун оорураак изотоптор менен алмаштырылган суунун изотоптук түрү. *Шор суу* – өз курамында организмге жагымсыз заттарды

камтыган суу. Мындай сууну айрым жерлерде *шоро/шору суу* деп да коюшат.

Минерал суу, арашан суу, темирлүү суу ж.б. – дарылануу жана жуунуу үчүн минералдык булактардан алынган суулар. Булардын химиялык кошундулары ар түрдүү болот да, организмге терс таасирин тийгизбейт. Айрым учурларда «суу» концептине **өзгөчө касиет** берилет. Кандайдыр бир процедуралардан кийин суу табияттан тышкары кереметтүү сапатты кабыл алышы белгиленет. Мындай сапаттын кайсы бир булактарга да мүнөздүүлүгү элде айтылат.

1. *Жандуу суу – ыйык суу.* Чиркөөлөрдө диний ырым-жырымдардын Кудайга табынуу натыйжаларын өзүнө сиңирип алган, учур-учуру менен дин төбөлүнүн касиеттүү таягы менен аралаштырып турулуучу чарадагы суу; исламга табынуучулар ишенимине куран окуганда идишке куюлуп курандын кудуретин, маанисин өзүнө сиңирип алган суу.

2. *Мүрөк (түн) суусу* – ыйык суу, өлгөндү жандандыруучу, адамды жашартып күч-кубат берүүчү, өмүрдү узартуучу, денени күчөтүүчү суу жана мындай суусу бар булак. Караңыз: *Мүрөктүн суусун ичтимби?* (Манас). ... *Жашоого мен ичкемин сенден мүрөк* (С. Шимеев). Кийинки мисалда компрессия байкалат: суу лексемасы колдонулбай, анын мааниси *мүрөк* сөзүнө кирип калган, сөз айкашы кыскарып, анын бир бөлүгүнүн мааниси экинчисине өтүп кеткен. Ошондуктан *мүрөк* сөзү «жыш» мааниге ээ болуп калды. Х.Карасаевдин² ою боюнча, *мүрөктүн суусу* «өлбөстүн суусу катары кабыл алынган. Перс тилинде *мерг* «өлүм» (Караңыз: *мурт кетүү, мерт-тенүү, морт темир* ж.б.), ал эми кыргыз тилинде «жандандыргыч, өлүмдөн куткаруучу, өмүрдү узартуучу» деген маанини алган.

3. *Замзам/замзам суу/замзамдын суусу* – ыйык суу, дарылык касиети бар делинген Мекке булагынын суусу. Караңыз: *Өлүгүн көрүп асылдын замзам менен жуубадык* (Сейтек). Мында да компрессия бар: *замзам* < *замзам суу(су)*. *Ыйык суу* – бөтөнчө касиетке ээ суу. Бул дагы *мүрөк суусу* сыяктуу эле мааниге ээ.

Бул аталышка байланыштуу *ыйык* сөзүнүн этимологиясына кайрылуу да кызык. Бул сөз кыргыз, балкар, алтай, телеут, лобнор, койбал ж.б. тилдерде, ошондой эле хакас (*ызык*), тува (*ыдык*), байыркы эстеликтерде (*ыдык, ыдук, идуг, изуг, ыддук*), якут (*ыйык*) тилдеринде кездешет да, «кереметтүү, көктөн жиберилген, куттуу» сыяктуу маанилерге ээ. *Якут* тилинде ал чоң полисемиялык тутумду жаратып алган («намыс, ариет, урмат, сый, адил, ардак, данк, баалуу...»). Кыргыз, алтай тилдеринде ал сөз «бакыт-таалай алып келчү, жакшылык алып келчү, кудай, көк жөнөткөн» сыяктуу мазмунда колдонулат. Карачай-балкар тилинде *ыйык күн/ыйык күн* «апта» деген маанини кабыл алып алган.

Бу сөздүн келип чыгышы жөнүндө эки гипотеза сунушталган. Биринчиден, *ыйык/ыдык*, сөзү *ыд* «жөнөтүү» этишинен пайда болуп, *идук* «көк, кудай

¹ Словарь современного русского литературного языка. Том II. Толукталып, кайра иштелип 2-бас. – М., 1991. 340–343-бб.

² Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф., 1982. – 247-б.

жөнөткөн керемет, көккө (кудайга) арналган керемет» деген маанини кабыл алган (А.О.фон Габен, Г. Рамстедт, М. Рязенен ж.б.). Ошондуктан айрым тилдерде *йых өв* (куман.), *йед ив* (караим.) «храм, чиркөө, ыйык үй» түрүндө колдонот. М. Рязенендин ою боюнча, ал сөздүн байыркы турпаты *ыыдук*. Экинчи көз караш бул болжолду христиандардын дүйнө көрүүсүн байыркы түрктөрдүн дүйнө таанымына өткөрүүгө аракет катары баалайт. *Бйи-ык, ыд-ык, ыд-ук* сөзүнүн төркүнүн байыркы түрктөрдүн *ай-ая* «ызааттоо, урматтоо, аздектөө, сыйлоо» («почитать») сөзү менен байланыштуу экендигин жоромолдошот (Э.В.Севертян). Г. Рамстедттин түркчө *ыдук* «ыйык» сөзүн (якутча *ытык*), тунгусча *етик* «курмандыкка чалуу», монголчо *идам* «ыйык» сөздөрү менен жакындаштыруусу да көңүлгө аларлык¹.

Бйык сөзүнүн артында турган маани-маңыз этнос аралык мүнөздө экендиги талашсыз. *Бйык суу* сөз айкашынын мазмуну да байыркы ишенимдин саркындысы катары кабыл алууга арзыйт. Бирок суу затынын сыры бул өңүттө атайын изилденген жок. Мындагы маанини азырынча «суу» концептинин бир элементи катары аныкталышы гана керек.

Мындай магиялык касиет «суу» концептине тиешелүү *сук/суу пери(си)* (мифологияда) жана *суу куйгуч* (астрологияда) сөздөрүнө да мүнөздүү.

«Суу» концептинин түрлүү коннотациясы көптөгөн фразеологизмдерде даана көрүнөт.

1. Терс сапатты мүнөздөөчү фразеологизмдердин курамындагы «суу» концепти: *суу жүрөк* «коркок, мокок, жалтак, кайратсыз», *суу куйду* «тентек, жинди, шайкелең, орду жок, туругу жок», *суу мурун* «чимкириги куюлган, мурдунан суусу токтобогон, былык, мурдун кайра-кайра тарткан», *суу сийдик* «уруксуз, төрөтө албаган (эркек)», *суу тумшук* «жек көрүндү, жакындарына батпаган, кадыры жок, элден, журттан чыгып калган», *суу карек* «сокур, көзү ачык туруп эле көрбөгөн, көрүү жөндөмүн жоготкон»; *суу жукпас/ жукпаган* «куу, эпчил, амалкөй, ар кандай оор кырдаалдан жол таап кеткен»; *суу чечек* «териге барсайып, ыйлаактап чыгуучу балдардын жугуштуу жарааты, ооруусу», *суу мурун сөлөк* «начар, жүдөңкү, шалаакы аял».

2. Кыймыл-аракетке эмоциялык баа берүүчү фразеологизмдер: *суудай билүү* «тигил же бул предметти (тилди, жадыбалды) жат билүү, шар айтуу, ойлонбой жооп берүү», *суу ичкендей болуу* «абдан арыктоо, өңүнөн азуу», *суу жузубоо* «терс жактарына көңүл бөлбөй, жалаң гана оң жактарын айтып мактай берүү; өткөрө мактоо; кемчиликтерин жашыруу»; *суу болуу* «убара болуу, убаракерчилик тартуу», *суу кошпоо* «нак, эч кошумчасыз, так өзүндөй, көбөйтпөй даярдоо (мисалы, кымызды)», *суу ашырбоо* «таратпоо, жайылтпоо, жаап-жашырып коюу», *сууга салуу* «жок кылуу, жоготуу, түгөтүү, аягына чыгуу», *сууга түшүү* «чөмүлүү, жуунуп алуу,

тазаруу», *сууга алуу* «өлүк денени жууп тазалоо, көмүүгө даярдоо», *сууга түшкөн чычкандай* «өтмө катарынан өтүп, аябай чыланып, эч кургак жери калбай суу болуу», *жерге сууга тийгизбей* «өтө эле көтөрүп (мактоо)», *суу кечип алгыча* «убактылуу», *суу сепкендей болуу* «адамга карата ичи муздай түшүү, ишенбөө, жек көрүү сезими пайда болуу, дуу кептин токтоп калышы, имиш-имиштердин басылып калышы»; *сууга салуу* «жоготуу, жок кылуу, түгөтүү, аягына чыгуу», *кара суу келүү*» ач калуу, карын ачуу».

3. Буюм-тайымдарды, заттарды атоочу фразеологизмдер: *суу жоолук* «сүлгү, чачык», *суу май* «өсүмдүк майы, ак май», *суусундук суу* «чаңкоону басуу үчүн даярдалган суу», *суу мончок* «тунук мончок, айнек мончок», *суу мылтык* «суу сордургуч жана аны кайра атырылта чачыратып ойнош үчүн түтүктөн (көбүнчө балтыркандан) жасалчу оюнчук», *көктүн суусу* «кымыз» *кирдин суусу* «кийим-кече жуулгандан калган жугунду», *жинди суу, аппак суу, тунук суу* «арак», *мөмө суусу* «мөмө ширеси»; *сары суу* «жабыркаган дене бөлүгүндө пайда болгон суюктук, чай, сүзмөнүн суусу» ж.б.

Баалоо коннотациясы суу лексемасынын өзүндө деле бар. Айрым учурда ал «даамсыз, суюк тамак» деген мааниде колдонулат: *Мунусу шорпо эмес эле суу го?* (ашканада). Кайсы бир жагдайда суу лексемасы «маанисиз, мазмунсуз, ашыкча, артык баш сөз, кеп» деген мазмунга ээ болуп калат. Бул учурда баалоо мааниси даана көрүнө калат: *Макалаңда суу көп, балам* (редакцияда). Мында мазмундун аздыгы, көлөмгө шайкеш келбестиги белгиленет. Макалада керексиз, артыкбаш маалыматтын берилиши көрсөтүлүп жатат. Ал эми *Пул болду – суу болду* (башка вариант: *Пул болду – күл болду*) деген макалда аталган сөз «жок, агып кетти» деген мааниге ээ болуп турат. Мында суу жана күл сөздөрү контексттик синонимдер.

«Суу» концепти биринчи мисалда «суюктук, даамсыздык», экинчи сүйлөмдө «мазмунсуздук, таасир бербөөчүлүк», үчүнчү сүйлөмдө «туруксуздук, жугумсуздук, агып кетүүчүлүк» түрүндө ишке ашкан. Бул маанилерди концепттин аталышы жана түпкү (алгачкы) мааниси бириктирип турат. «Суу» концепти кээде жугумсуз оокат, пара, тегин табылга, жөн байлык сыяктуу мааниге да өтүп кетет: *Жегичтики суудан сууга кетет*². Бул мисалда «Паракордун тапканы парага жумшалат» маанисин байкоого болот. «Суу» сөзүндөгү «тегин табылга, арам оокат, мээнетсиз табылган акча, дүнүйө» төмөнкү макалда да бар:

Суунуку – сууга, сайдыкы – сайга (397-б.) мында аталган маани *сай* сөзүндө да бар. Ошондуктан арам дүйнө адамга жакпастыгы макалда эле эселенип, күчөтүлүп берилген.

Бул маани *Суу менен келген шамал менен кетет* (396-б.) макалдын баштапкы сөзүндө да берилген.

¹ Севертян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. 649–650-бб.

² Ибрагимов Ж.М., – 2006, 208-б.

Төмөнкү мисалда «суу» концепти «эч нерсе» деген маанини берүүгө катышкандыгы көрүнүп турат: *Жокко суу да жок, алып ичер идиши да жок*. Айрым паремияларда *ичер суу, көрөр күн* сөз айкаштары «өмүр», «тирүүчүлүк», «жашоо», концептеринин турпаты катары кызмат кылат. Бул учурда «суу» концепти тирүүчүлүктүн көрсөткүчү катары милдет аткарып калат: *Ичер суусу түгөнгөн адам өлөт* (239 – б.). Өмүрү, жашоосу түгөнгөн адам өлөт. Кээде *суу / суусу жок* сөз айкашы «куру» маанисин кабыл алып калат: «Бар нерсени пайдаланасың» деген жалпы маани берилет. Текстте *суу жок* сөз айкашын *куру* сөзү менен алмаштырууга болот. *Суу жок арыктан кол жууй албайсың* (396-б.). Ал эми *Суусу кетсе, сай калат, сурма кетсе, каш калат* мисалында «туруксуз (убактылуу) зат жоголот, туруктуусу калат» деген когнитив бар. *Суу, сурма* – конкреттүү реалиялардын аттары эмес. Аларда бирдей маани бар. Аны «туруксуз (убактылуу) зат» катары белгилөөгө болот. «Суу» концепти мында «куруп / кургап калган» деген семага ээ болуп, «сурма» концепти «өчүп калган» деген семаны туюнтуп турат.

Сиркеси суу көтөрбөйт (384-б) идиомасын алсак, *сиркеси* сөзү «көңүлү, маанайы», *суу* сөзү «сөз, азил, жүк» маанилерин кабыл алып, жалпы фраза Х.Карасаев¹ белгилегендей «болбогон нерсеге тырчий түшөт» деген таризде колдонулат.

Суу кечпеген идиомасы «түккө турбаган, жарабай калган, иш жүзүнө ашпай турган, курулай сөз» маанилеринде колдонулат (Карасаев, 283-б.) Ал макалдарда да учурайт. Мисалы: *Калтын кеби суу кечпейт* (253-б.) Мында курулай, эч нерсеге арзыбаган сөз тууралуу айтылат. Ал эми *суу кечтес сөздү айтпаган жакшы* (396-б.) деген паремияда да «курулай, жалган, түккө турбаган, жарамсыз, ишке ашпаган» сөз макалдын темасы болуп калган. «Суу» концепти катышкан макалдарда антонимиялык маанидеги, бирин экинчиси танган сүйлөмдөр учурайт: *Адам кааласа таштан суу – жаратат* (13-б.). – *Ташты ташка урганың менен, тандайына тамызарга суу чыкпайт* (407-б.). Бул мисалдарда «таштан суу чыгат» жана «таштан суу чыкпайт» концептери берилип, биринчисине экинчиси логикалык жактан коошпой турат. Демек, кыргыз менталитетинде антонимия кубулушу учурай тургандыгын айтууга болот.

Ушундай антонимия-парадокс төмөнкү мисалдарда да байкалат: *Өтүгүң барда суу кеч* (373-б.). *Эр башына күн түшсө өтүгү менен суу кечет* (64-б.). Биринчи мисалда *суу кечүү* «кыйынчылыкты, тоскоолду, оорчулукту жеңүү» болсо, экинчи мисалда «азап чегүү, мүшкүл ишке кабылуу, айласыз болуу» маанисин туюнтат.

«Суу» концепти жагымдуу боло алат. Мисалы: *Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу* (174-б.). Эгер уу сөзү *заар, жагымсыз, ачуулантат* сөздөрү менен алмаштырууга мүмкүнчүлүк берсе, *суу* сөзүн

жагымдуу, уккулуктуу, кубантат сөздөрү ооштура алат. Караңыз: *Жакшы сөз кубантат / сүйүнтөт / жагымдуу..., жаман сөз ачуулантат / кыжалат кылат / жагымсыз...*

Сары суу «мал короодогу чалчыктагы суу, сүзмөнүн суусу, сийдик, чай»: *Санаасы жок сары сууга семирет* (379-б.). Бейгам, түйшүгү жок, кайгы-капа билбеген адам ач жүрсө деле, карандай чай ичсе деле дени сак болот. Караңыз: *Уюткунун ириси – айран сары суу* (438-б.). Бул жерде *сары суу* «айрандын /сүзмөнүн суусу» деген мааниде.

«Суу» концепти гиперболаштырылган контекстте берилип, табиятта болбой турган касиетти кабыл алат. Мисалы, *Адам кааласа таштан суу, такырдан гүл чыгарат* (13-б.) макалын алсак, киши эмгеги менен таң кала турган, акылга сыйбай турган ийгиликтерди жарата ала тургандыгы көрсөтүлөт. *Суу* сөзү мында «күтүлбөгөн зат, көнүмүш эмес нерсе» деген маанини туюнтуп жатат. Апыртуу эмгекти даңазалаш үчүн келтирилген. Башка дагы бир гипербола *Аяктагы сууга агып өлөйүн, чөйчөктөгү сууга чөгүп өлөйүн* (88-б.) паремиясында орун алган. Гиперболадан тышкары тексттин көркөмдүгүн кайталоолор түзүп турат: 1) [а] тыбышынын эки сөздүн башында (*аяктагы – агып*), [чө] эки тыбышынын сөздөрдүн башында (*чөйчөктөгү – чөгүп*); 2) *сууга – сууга, өлөйүн – өлөйүн* сөздөрүнүн кайталанышы; 3) мүчөлөрдүн (морфема, сүйлөмдүк) кайталанышы эки сүйлөмдү тыгыз бириктирип, параллелдүүлүктү пайда кылды: Аяк - та - гы суу - га аг - ып өл - ө - й - үн

Чөйчөк – тө - гү суу - га чөг - үпөл - ө - й - үн.

«Суу» концептинин мазмуну үчүн параллелдүүлүк фон же контекст түзүп берди. Концептуалдык алкакта алганда макалда алогизм келтирилген. Кантип эле киши аяктагы сууга агып кетсин? Аяктагы сууга агат беле? Кантип эле ал чөйчөктөгү сууга чөгүп, думугуп өлүп калсын? Бул суроолорго кыргыздын апыртуучулук менталитетинин позициясынан туруп гана жооп берүүгө болот. Бул макал кайсы бир адам өлөрмандык же бет тырмоочулук кылып жатканда, болор-болбос чыгымды эбегейсиз чоң кылып көрсөтүп, кыпындай катачылыкты доомат катары кабыл алып жаткан учурда аны сыпатташ үчүн колдонулат. Караңыз: *Аны билебиз го? Ажаан катын: Аяктагы сууга агып өлөйүн, чөйчөктөгү сууга чөгүп өлөйүн дегендерден эмести. Сүйлөшүп көр өзүң. Анан көрөбүз*. Мында *суу* сөзү «кырсык, ажал алып келүүчү себеп» концептин берип жатат. Караңыз: *Жаман чөйчөктөгү сууга чөгүп өлөт* (192-б.). Мында начар адамды болор-болбос эле себеп уят кылып, шагын сындырып, денесине залака кетирип же өлүмүнө негиз болуп калат деген маңыз – концепт бар.

Текстте «суу» концепти «тоскоолдук, сыноо / сынак, кыйынчылык сыяктуу абстрактуу маанилерге ээ болуп калат: *Ат куйругун кармасаң, суудан өтөрсүң,*

Ит куйругун кармасаң, сууга чөгөрсүң.

¹ Х. Карасаев. Накыл сөздөр – Ф., 1982. – 273-б.

Кыргыздын улуттук менталитетинде ат – күчтүн, ишенимдүүлүктүн символу, ит – аймактыктын, зөөкүрлүктүн, жасакерликтин символу, суу – тоскоолдук, оорчулуктун, кырсыктын символу. Макалдагы концептти «күчтүү, ишеничтүү тарап (адам) менен тоскоолдуктан өтпөйсүн» түрүндө белгилөөгө болот. Ал эми *суудан өткүчө энемди берейин* (397-б.) лакабында да суу сөзү «тоскоол, сыноо» маанисинде колдонулган. *Бир тамчы суу кумурскага дарыя болуп көрүнөт* макалында «кишилештирүү» бар. Кумурска «кичинекей, дүйнө көрүүсү чектүү, тайыз адам» маанисинде колдонулган. «Суу» концепти *тамчы* сөзүндө деле бар. Мында семантикалык плеоназм келтирилген. Суу сөзү артыкбаш, бирок дааналоо максатында колдонулган. Макалдын концепти «тарга – тар дүйнө, кенге – кең дүйнө» боло алат. Бул жерде суу, *дарыя* тууралуу айтылбайт, дүйнө жана анын кыпындай бөлүгү тайыз (пас) адамдык көз карашы менен концепти чагылдырылган.

Ошентип, «суу» концепти камтыган денотаттардын ар түрдүүлүгүн көрүүгө болот. Денотат – бул белгиленүүчү зат, бул заттын түрү жана касиети.

Адамзат үчүн «суу» концепти чагылдырган зат «булакта, кудукта, водопроводдо, сайда, дарыяда, көлдө жайгашкан, ичүүгө, тамак даярдоого, кир жуушка, мал сугарууга керек, түзсүз, жытсыз, тунук суюктук» эң зарыл. Кепте суу сөзү ушул мааниде үзгүлтүксүз колдонулат да, бул маани «суу» концептинин өзүгүн түзөт. Семантикада борборду колдонуу жыштыгы түзөт. Заттын массасы бул жерде мааниге ээ болбойт. Каттуу суу ичер суудан сейрек кездешет. Бирок ал чектүү колдонот. Аны атаган сөз күндөлүк турмушта эч эле пайдаланылбайт. Ошондуктан аны «суу» концептинин жака белине, перифериясына кошобуз.

«Суу» концептинин семантикалык алкактарын талаа түрүндө белгилесек, анда мындай схеманы чийүүгө болот:

Кепке «суу» концепти (*ичер*) суу лексемасы аркылуу кирет. Жакынкы периферияны *оор суу*, *жеңил суу* жана *ыйык суу* фразеологизмдеринин мазмуну түзөт. Мында да денотат катары суу суюктугу кызмат кылат. Ал эми четки, алыскы периферияны экспрессивдүү баалоочу (терс, оң) жана

нейтралдуу өтмө маанилер түзөт. Булардын денотаты суюктук эмес.

Борбор – жакабел «суу» концептин түзгөн эң ири алкак. Бул алкак иерархиялуу, көп баскычтуу жана татаал түзүлүштө. Борборду түзгөн өзөккү алкакта да кичи оппозицияларды ажыратууга болот: *тоо суусу – чөл суусу*, *башат суу – пайнап суу*, *таза суу – булганч суу* ж. б. Жакынкы периферияны уюштурган «суу» концептиндеги маанилерде да ички жана ортолук оппозициялар бар: *ыйык суу – ыйык эмес (демейдеги, кадимки) суу*, *оор суу – жеңил суу*, *кургак суу – суюк суу*, *кара суу (жерден чыккан) – кашка (ак) суу*, *таза суу – шор суу*, *ичме (ичер) суу – деңиз (туздуу) суусу*, *өлүк суу – жандуу суу*, *чийки суу – кайнак суу* ж.б.у.с.

Алыскы периферияны же жакабелди түзгөн аталган концепттин дихотомиялары башкача. Буларда баалоочулук, экспрессивдүүлүк, эмоциялуулук, өтмө маанилер үстөмдүк кылат: *бакыт – бактысыздык*, *колдоо – тоскоол болуу*, *таза – ыплас*, *жок (болуу) – бар (болуу)*, *бир нерсе – жок нерсе (куру)*, *жараган – жарабган* ж.б. Көлөмү боюнча да концепт турпаты ар түрдүү. Эң кичине тилдик белги – тыбыш (тамга). Ал да «суу» концептинин белгилөөчүсү боло алат (ГЭС). Эң ири белги – текст (химиялык, поэтикалык ж.б.). Орточо белги – сүйлөм. Караңыз: *Узун, узун уз келет, узун бойлуу кыз келет, өйдөгө өтпөйт, ылдыйда ыргыштайт* (табышмактагы концепт). *Жылт-жылт этет, жылгадан келет* ж.б. Бул үч турпаттын аралыгында өткөөл формаларга тексттеги фреймдер, сөз айкаштары, татаал сөздөр кирет. Концептти верификациялаган формалардын көп түрдүүлүгү да «суу» концептинин татаал түзүлүштө экендигин даана көрсөтө алат.

Адабияттар:

1. Зулпукаров К.З. О билингвальной когнитивно-дискурсивной модели морфемики и словообразования // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2005. – №1. – 76–80-б.
2. Дербишева З.К. К проблеме языковой концептуализации мира // Русский язык в сообществе народов СНГ. – Б., 2008. – С. 52–55.
3. Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика сегодня: интеграционные процессы и проблема метода // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – 18–26-б.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2002. – 157.
5. Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили. 1–3-китептер. – Б., – Нарын. 2004–2006. – 156, 129, 101-бб.
6. Тагаев М. Дж. Когнитивные подходы к лингвистическому описанию русского словообразования в учебных целях // Языковая картина мира: лингвистический и культурный аспекты. Том 2. – Бийск, 2004. 113–121-бб.

Рецензент: доктор философских наук Утүров К.